

Cserti Csapó Tibor

A romológiai kutatásokról

Az első, egész Magyarország területére kiterjedő összeírásra, amely a cigány népesség jellemzőiről is szolgáltat átfogó adatokat 1782-ben került sor. 1873-ban belügyminisztériumi rendeletre írták össze az ország cigányságát.

A magyarországi cigányság helyzetének felmérésére tett első módszeres és átfogó kísérlet azonban a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által 1893-ban végrehajtott "cigányösszeírás" volt. Származástani, antropológiai alapon zajlottak az adatfelvételek. (KOC SIS K. – KOVÁCS Z. 1991) Ez az első kísérlet már jó részét felveti azoknak a problémáknak (ld. 2.1. fejezet), amelyekkel a későbbi kutatások is küszködnek. Az 1893. évi statisztikai felvétel adatait óvatosan kell kezelni, mert az összeírást a közigazgatási apparátus végezte, amelynek esetenként érdekében állhatott a valóságosnál szebb képet festeni, más esetekben csak formálisan tett eleget kötelezettségének. A felvétel eredményei alapján mégis viszonylag jól körvonalazható a korabeli Magyarország cigányságának helyzete. (HAVAS G. 1999)

A dualizmus liberális korszakának továtüntével megszűnt a cigányok iránti társadalomstatisztikai, szociológiai érdeklődés is. (HAVAS G. 1999) A második világháború után, a szocialista társadalmi berendezkedés kiépülése sem hatott kedvezően a romológiai kutatásokra, a cigány népesség társadalmi-gazdasági problémáinak vizsgálatára, megoldási lehetőségek keresésére. Egészen az 1960-as évekig élt a szocialista rendszer nemzetiségi politikájában az ún. automatizmus elve, ami azt jelentette, hogy mivel a szocialista társadalom nem nemzetiségi alapon, hanem osztályalapon szerveződik, e nemzetiségi problémákkal nem kell kiemelten foglalkozni, mert ezen ellentétek automatikusan feloldódnak majd az új rendszer, az új társadalmi berendezkedés kiépülésével. E szemlélet következtében megszűnt az aktuális nemzetiségi problémák kutatása, a művelődésügyi, oktatási és egyéb feladatok hosszabb távú tervezése. (TILKOV SZKY L. 1998)

A szociológiai érdeklődés csak az 1960-as évek végétől fordulhatott ismét a cigányok felé. Ebben - a tudományág fokozatos rehabilitációján túl - szerepet játszott az is, hogy elfogyott az ország nem cigány munkaerő-tartaléka és az ipar kapui szélesre tárultak a cigányok előtt is. (HAVAS G. 1999) Az MSZMP PB 1968-as szeptemberi állásfoglalása fogalmazta meg, hogy a nemzetiségi politika hatékonyságát növelni kell, az automatizmus elve nem helyes, a nemzetiségek asszimilációja nem egyértelműen pozitív folyamat, elismerte a nemzetiségi igények, törekvések meglétét, a nemzetiségi kutatások szükségességét, s a nemzetiségi politika aktívabb szakasza következett. De a szocialista időszak cigányság iránt tanúsított kisebbségpolitikájára továbbra is jellemző maradt, hogy megmaradt azon a szinten, hogy a cigányság helyzetét csak szociális problémaként kezelték.

Az 1960-as évtized végére nyilvánvalóvá vált, hogy országos reprezentációjú, átfogó cigánykutatás, illetve az országos helyzetet jellemző alapinformációk és legelemibb szociológiai alapösszefüggések feltárása nélkül a téma vizsgálatában nem lehet továbblépni. E felismerés nyomán került sor 1970-71-ben a Szociológiai Intézet országos vizsgálatára Kemény István vezetésével. (HAVAS G. 1999)

1993 őszén, több mint húsz évvel az 1971. évi cigányvizsgálat után ismét reprezentatív adatfelvétel készült hazánkban a cigány népesség helyzetéről. Ennek célja az volt, hogy átfogó

kép alakuljon ki a rendszerváltás nyomán a cigányság társadalmi és gazdasági helyzetében végbement változásokról. (KERTESI G.-KÉZDI G. 1999) A vizsgálatot Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor vezette.

Az átfogóbb kutatások sorában megemlítendő a Központi Statisztikai Hivatal 1992-es magyar háztartás panel vizsgálata, vagy a KSH 27 000 háztartásra kiterjedő reprezentatív felmérése 1993-ban. Az 1990-es években a közvélemény-kutató intézetek, más kutatóműhelyek is végeztek kisebb volumenű vizsgálatokat.

A Kemény-féle kutatóműhely tevékenységével kapcsolatban szükséges megemlíteni, hogy korábbi két kutatásukat 2003-ban megismételték, ebben a felmérésben azonban csak egy 1%-os minta szerepelt, ezért ennek adatait maguk a kutatók is lényegesen pontatlanabbnak tartják, mint a megelőző vizsgálatok eredményeit. (KEMÉNY-JANKY-LENGYEL, 2004)

2. 1. Problémák, nehézségek a cigány népeiségre irányuló kutatások során

A cigány népeiség száma és a magyarországi összlakosságon belüli aránya, demográfiai, társadalmi, oktatási és foglalkoztatáspolitikai mutatók olyan kérdések, amelyek hosszú ideje foglalkoztatják a cigánysággal foglalkozó kutatókat és a közvéleményt is. Ám a cigányság helyzetének megismerését, a kialakult válságos helyzet kezelését nagyban megnehezíti az a körülmény is, hogy igencsak hiányosak, nem teljes körűek az erre irányuló kutatások, a hazai cigányság pontos számát, elterjedését, demográfiai jellemzőit, életkörülményeiket feltáró adatok.

Ha a cigányok körében bármilyen okból statisztikai adatgyűjtést kell végezni, akkor meg kell határozni azt is, hogy mit tekintenek a cigány besorolás kritériumának. A kutatásoknak mindig ez az alapdilemmája, amelyet megkerülni nem lehet.

Többféle úton próbálták eddig a kutatók megközelíteni a magyarországi cigány népcsoport definícióját, s ez által meghatározni lélekszámukat.

a) Találkozhatunk a magyarországi cigányság létszámát illetően különféle becslésekkel - amelyeket egyáltalán nem tekinthetünk reprezentatív módszernek, s erősen függenek a pszichikai tényezőktől, illetve attól, ki és milyen céllal végzi a becslést.

b) Második módszerként meg lehet próbálni különféle más statisztikákból visszakövetkeztetve, logikai úton kiszámolni a cigány népeiség nagyságát - mint történt ez az 1990-es évek elején még a gyakorlatban élő iskolastatisztikák cigány tanulólétszámai alapján.

c) A legpontosabb - ám a munka nagysága miatt technikailag kivitelezhető módszer mindenképpen a cigány népeiség különböző mutatók szerinti összeírása lenne.

c/1) Ennek egyik módja lehet, amikor az öndefiníciót veszik alapul, vagyis a megkérdezettre bízzák annak eldöntését, milyen identitást vállal fel, milyen nemzetiségűnek érzi magát. A cigányság mai helyzetének megismerésében fontos forrásként szolgálhatnak például a népszámlálások eredményei, amelyek természetesen az ország teljes lakosságát vizsgálat alá veszik. Ezekkel pont az a gond, hogy az állampolgári jogok figyelembevételével e népszámlálási felmérések

egyéni bevalláson alapulnak, így természetesen az aktuális politikai helyzettől függően nem tükrözik híven (különösen a cigányság esetében nem) a tényleges viszonyokat. A cigány anyanyelv, a nemzetiség bevallása csak az identitásukat tudatosan vállalók szűk csoportjára korlátozódik. Ezért fordulhat elő például az az eset, hogy az 1990. évi népszámlálás során 48 072 fő vallotta magát cigány anyanyelvűnek, míg nemzetiség szerint 142 683 volt a romák száma Magyarországon. A KSH előzetes adatai szerint a 2001-ben végrehajtott népszámlálás során növekedett ugyan a cigányságukat vállalók száma, de ez még mindig messze elmarad a cigány népesség becsült tényleges lélekszámától. 2001-ben 48 685 fő vallotta magát cigány anyanyelvűnek, míg 190 046 volt a magát cigány nemzetiségűnek minősítők száma.¹ Valójában a legóvatosabb becslések is ezen érték többszörösével számolnak.

c/2) A felmérések másik módja, amikor nem az egyéni bevallást veszik alapul, hanem azt számítják cigány származásúnak, akit a környezete annak ítél meg. Az 1893-as összeírás irányítói a közvéleményre, a cigány eredetű embereknek, az antropológiai meghatározottságnak nép tudata általi számontartottságára alapozták a felmérést. (HAVAS G. 1999) De ilyen módon készült el a Központi Statisztikai Hivatal 27 000 háztartásra kiterjedő reprezentatív felmérése 1993-ban, amely mintavétel szerint a hazánkban élő cigány életvitelűnek ítélt személyek száma 393 715 volt, ezt kiegészíti még további 86 368 fő, akiknek életvitelét átmeneti, nem egyértelműen eldönthető kategóriába sorolták be. Az ilyen jellegű adatfelvételeknél viszont felmerül a kérdés, mennyire szubjektív a környezet ítélete, mennyire határozható meg pontosan, mit is értünk cigány életvitel, egyáltalán cigány személy fogalmán. Másutt 7-800 ezres becslésekkel is találkozhatunk, de a kutatók nagy része szerint leginkább az említett 1993-as KSH felvétel közelíti meg a magyarországi cigányság tényleges számát.

d) A teljes körű összeírás nehézsége miatt azonban véleményünk szerint a legjobb módszer a reprezentatív vizsgálat, amelynek során előzetes információk alapján kezelhető számú körzetre kell leszűkíteni a mintavétel feladatát, e körzetekben kell a teljes körű címlistát összeállítani és az összeírást végrehajtani, a valamilyen okból megghiúsult lekérdezéseket pedig a végén pótolni, a statisztikai hibákat korrigálni kell.

Mind a négy, az imént felsorolt statisztikai megközelítés felveti azonban a definíció problémáját. Ennek kiküszöbölésére alkalmazzák néha a kutatók, hogy a cigányságot gazdasági-szociális szempontból próbálják megközelíteni, egyfajta szegénységi problémakörre szűkítve a kérdést. A szociális megközelítés azonban nem elégséges, hiszen a magyarországi cigányság esetében egy lényegesen differenciáltabb csoportról van szó, s kérdéskörnek nem pusztán gazdasági vetületei vannak. "Az etnikai megbélyegzés növeli a közegellenállást, mert kényszerű azonosságtudatot épít ki olyanokban is, kiknél ez nem immanens szükségszerűség, mert összetartozó kisebbséggé teszi a szociológiai, etnikai, vagy kulturális értelemben távolról sem homogén cigányságot." (HAVAS G. 1999)

Más területeken is érezhető az említett bizonytalanság, ismerethiány, így például a munkanélküli központok sem különböztethetik meg nemzetiség szerint a munkavállalókat, éppen az állampolgári jogok védelme miatt, ugyanígy az iskolák hivatalos statisztikáiban is megszűnt a cigány tanulókra vonatkozó adatok külön kezelése, ezért e területeken is csak becslésekkel operálhat a kutató, s maguk a cigány szervezetek, a kisebbségi önkormányzatok sem ismerik a pontos adatokat, a tényleges helyzetet.

¹ KSH

Demográfiai, társadalmi, oktatási, foglalkoztatáspolitikai kérdéseinkre választ tehát csak akkor kaphatunk, a szükséges vizsgálatokat, felméréseket akkor bonyolíthatjuk le reprezentatív módon, ha mindenekelőtt tisztázzuk a kérdést, kiket veszünk vizsgálatunk tárgyául. Leegyszerűsítve a kérdést: kik a cigányok? LADÁNYI János és SZELÉNYI Iván 1997-es tanulmányukban azt a provokatív megállapítást teszik, ez tudományos igényű magválaszolhatatlan kérdés. Kijelentésükkel sok tekintetben egyet kell értenünk. Azt meg tudjuk állapítani, hogy egy adott időpontban ilyen, vagy olyan szempontok szerint ki tartja magát cigánynak. Ha ebből indulunk ki, s ilyen alapon terjesztjük tudományos vizsgálódásunk körét az önmagukat cigányként definiálókra, vagyis identitásukat önként vállalókra, felmerül a kérdés, mennyire lesz vizsgálatunk reprezentatív. A vizsgálatba öndefiníció útján bekerült személyek köre mennyire reprezentálja a magyarországi összes cigány népességet, mintáik, statisztikai jelzőszámaik mennyiben egyeznek meg a teljes cigány populációéval.

Kemény is elvetette azt a meghatározási lehetőséget, hogy azt tekintsük cigánynak, aki annak vallja magát. Indoklása szerint nagy tömegben élnek Magyarországon cigányok, akik életformájukban világosan elkülönülnek az őket körülvevő nem cigány környezettől, éppen ezért a nem cigány környezet cigányoknak tartja őket, ugyanakkor valamilyen okból nem vallják magukat annak. Ráadásul a magyarországi cigányok nagy része ebben a kérdésben időről időre változtatja álláspontját. (KEMÉNY I. 1997B)

Bármilyen sok bírálat is érte azóta ezt a tudománytalannak minősített kiindulópontot, ha sem az anyanyelv, sem az önkéntes bevallás, sem a humán antropológiai értelemben vett kultúra nem elégséges kritérium sem önmagában, sem együttvéve a társadalom cigánynak minősülő tagjainak "lefedésére", akkor az egész cigányság helyzetének feltérképezésére vállalkozó kutatásoknak nincs más választásuk, kénytelenek abból kiindulni, hogy a többségi környezet kiket minősít cigánynak. (HAVAS G. 1999)

Mérni tudjuk azt is, hogy a népesség egy-egy - általunk többé-kevésbé önkényesen, vagy véletlenszerűen kiválasztott - csoportja kit tekint cigánynak (LADÁNYI J. – SZELÉNYI I. 1997). A kapott minta azonban erősen függ a minősítést végző személyétől, beállítottságától, céljaitól. Hasonlóképpen kezelték a helyzetet a sokszor hivatkozott Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor nevével fémjelzett 1993-94-ben végrehajtott országos reprezentatív roma (cigány) kutatás mintavételi eljárása során, amikor a helyi közigazgatási apparátust, helyi szociális és oktatási intézmények szakembereit kérdezték meg, kit tekintenek cigányoknak az adott településen (e módszerrel 4,69%-ban sikerült meghatározni az ország cigány lakosságát). A KSH magyar háztartás panel 1992-es vizsgálata során a kérdezőbiztosra hárult a megkérdezettek besorolása. (E módszerrel a kérdezőbiztosok a mintába bekerült összes 16 éven felüli személy 3,1%-át minősítették cigány származásúnak, további 9,1% esetében pedig nem tudtak dönteni arról, cigány-e vagy sem.) Az 1993-as KSH vizsgálat² mintavétele arra épült, hogy a jó helyismerettel rendelkező számlálóbiztosok a háztartásokat életvitel alapján sorolták be cigány életvitelű, átmeneti (bizonytalan) életvitelű, valamint nem cigány életvitelű kategóriákba. (E módszerrel a cigány életvitelű közösséghez tartozó népesség a magyar össznépesség 3,9%-a, átmeneti életmódot folytató 0,8%-a lett.) Bárhogy szervezzük azonban a külső minősítés folyamatát, mindenképpen szembe kerülünk azzal a problémával, mennyire egyezik meg a magyarországi népességgel azoknak a köre, akiket a külső környezet cigánynak tart. **Mi alapján ítéltet egyáltalán a külső környezet?**

Életmód alapján - mint tette azt az 1993-as KSH vizsgálat? - Ebben az esetben felmerül a kérdés, hogyan lehetne pontosan definiálni a cigány életvitel fogalmát, mennyiben

² A cigányság helyzete, életkörülményei. 1993. KSH, Budapest, 1994.

azonosítható ez a teljes cigány népességre? Michael STEWART (1994) például a cigányokon belüli határvonalat ott húzza meg, ahol az oláh cigányok hagyományos, a társadalomtól és annak kodifikált értékrendjétől eltérő életmódot élnek és életfilozófiát fogalmaznak meg, szemben elsősorban a magyar cigányoknak a társadalom értékrendjéhez igazodni jobban próbáló életmódjával és életfilozófiájával.

Antropológiai jellegzetességek alapján - amint az antropológiai mutatókat felhasználták kategorizálásukhoz a nemzeti-szocialista ideológusok az 1930-as -40-es években?

Származás alapján? - Már a Kemény-féle kutatás során felmerült problémaként a kutatócsoport minta-kiválasztási módszerének bírálói oldaláról, hogy a minősítő szakemberek beosztása és a munkájukkal járó mindennapi tapasztalatok alapján az ezen intézmények számára problematikus cigány családokat tekintik nagyobb eséllyel cigány származásúnak, míg az ilyen szempontból nem problematikus családokat, "akik olyan rendesek, mintha nem is lennének cigányok", alul fogja a vizsgálat reprezentálni. (LADÁNYI J.- SZELÉNYI I. 1997)

S ráadásul e módszer alkalmazásával nem kerülnek be a vizsgálatba a cigány társadalomnak azok a cigány származású tagjai, akik nyomtalanul felszívódtak a többségi társadalomban, s emiatt a közvélemény eredetüket nem tartja már számon.

Tény, hogy a környezet ítélete szerinti cigány csoport nem lesz azonos azzal a csoporttal, amely önmagát is cigányként definiálja, a külső minősítés azonban jogszerűtlensége ellenére kemény társadalmi tény. De bármi alapján ítélt is a külső környezet valakit cigánynak, az ítéletben ott van a veszély, hogy a külső minősítés önmagában is alkalmas lehet arra, hogy egyének, vagy embertömegek sorsát súlyosan befolyásolja. (CSALOG ZS. 1997)

Ugyanakkor a tudományos kutatások, vizsgálatok ma a cigányság felé elsősorban társadalmi-gazdasági hátrányos helyzetük feltérképezése, a megoldások keresése igényével fordul. Kell-e vizsgálni azt a cigány származású, de asszimilációra törekvő, cigány identitását fel nem vállaló egyént, aki teljes mértékben a társadalmi integráció útjára lépett, s problémái teljesen eltérnek a magyarországi cigányság zömét érintő problémáktól?

A kutatónak el kell döntenie, a különböző definíciók közül melyiket teszi magáénak, melyiket használja, s ezzel rögtön valamiféle politikai-ideológiai előítéletet tesz magáévá. Ám bármilyen külső definíció alapján is próbáljuk megközelíteni a cigány népcsoportot, szembetaláljuk magunkat azzal a fontos jogi elvvel, amelyet az 1993. évi LXXVII. A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény fogalmaz meg: Magyarországon "valamely nemzeti, etnikai csoporthoz, kisebbséghez való tartozás vállalása és kinyilvánítása az egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga", nyilatkozatra senki nem kötelezhető nemzetiségi hovatartozásáról (ilyen alapon nem lehet nyilvánartásba venni senkit).³

Hogyan ismerjük meg a kisebbséget? Milyen eszközök állnak a rendelkezésre? A megismerés eszközei a kategorizáció, a sztereotipizáció és az előítéletes megközelítés. A társadalom hajlandósága, hogy a kisebbségeket egyetlen identitás meghatározó szempontként kategorizálja. A sztereotípiák a kategóriákra ráépülő elmerített képek, amelyek egy plusz dimenzióval rendelkeznek. (CSEPELI GY. 1996.) Ezek az általánosított előítéletek. Más részről igaznak kell elfogadnunk Ladányi és Szelényi másik megállapítását is a sztereotipizáló gondolkodásmód alapján történő külső minősítésről: Az etnikai minősítés ennyire hátrányos társadalmi helyzetű és előítéletesen kezelt társadalmi csoport esetében "önmagát beteljesítő

³ 1993. évi LXXVII. Törvény II. fejezet 7.§

próféciaaként" funkcionál, tehát akit a környezete cigánynak tart, azt cigánynak is fogja kezelni. Ez a minősítés azonban a szituációtól függően igen gyakran változik. A cigányság mai magyarországi helyzetének sok problémája pontosan nem az előítéletes, cigánynak besoroló gondolkodáson alapszik, hanem az abból eredő hátrányos megkülönböztetésből, a diszkriminatív bánásmódból fakad. S e logikán haladva mégiscsak használható e külső minősítő módszer a cigány problémakör e dimenzióinak feltárására.

A nagy társadalmi átalakulások idején - amilyen a rendszerváltástól tartó időszak Magyarországon is - a társadalmi kategóriák etnicizálása vagy éppenséggel rasszosítása a klasszifikációs küzdelmek fontos eszköze. Az etnicizálás, rasszosítás azt jelenti ez esetben, hogy egy társadalmi problémát a társadalom különböző körei úgy próbálnak meghatározni, mintha az egy etnikum jellemzője lenne, például a szegénység etnicizálása, azonosítása a cigánysággal. A cigánysággal, mint homogén etnikummal kapcsolatos teóriák nem egyszerűen a nagyfokú tudatlanság termékei, hanem fontos részét képezik a többségi és kisebbségi oldalról egyaránt folyó klasszifikációs küzdelmeknek. S ahogyan a cigány népesség nem képez egyértelműen lehatárolható csoportot, a cigány kultúra, életmód és identitás sem fogható fel valami történelmen kívüli állandósággal egyértelműen lehatárolható etnikai csoporthoz kapcsolható fogalomként. (LADÁNYI J. – SZELENYI I. 1997).

A Pécsi Tudományegyetem Romológia Tanszékének kutatócsoportja (amely munkákra gyakran történik hivatkozás e dolgozatban, hiszen a szerző is tagja e munkacsoportnak, s az említett kutatásokban aktívan részt vett) is szembe kell nézzen a fent részletezett definíciós nehézségekkel. 1999-ben a Dél-Dunántúl területén élő cigány származású pályakezdő munkanélküli fiatalok helyzetét vizsgáltuk. E projekt során el kellett jutnunk e fiatalokhoz, hogy velük személyes adatfelvételt bonyolítsunk le, s e részkutatás legbonyolultabb kérdése éppen az volt, hogyan válasszuk ki a mintát, azaz hogyan találjuk meg a hipotézisnek megfelelő cigány népességet. Nem kívántunk azzal az empirikus szociológiai kutatásokban alkalmazott definícióval élni, amely szerint az a cigány, akit a környezete annak tart. Bonyolultabb, de talán korrektebb megoldást választottunk: a cigány kisebbségi önkormányzatok segítségét kértük. Abból indultunk ki, hogy a cigány önkormányzatok ismerik és azonosítani tudják a hatókörükhöz tartozó cigányságot, mégpedig olyan módon, hogy azzal az érintettek egyénileg is egyetértenek. Ha a cigány kisebbségi önkormányzat hívja el a kérdőívek személyes kitöltésére az érintett fiatalokat, akkor mintánkba nem kerül be olyan ember, aki nem cigány származású. E fiatalokat hívtuk össze a településen a kérdőívek kitöltésére, s e ponton még egy szűrő lépett be a minta kiválasztási folyamatába, a fiatalok eldönthették, részt kívánnak-e venni ezen összejöveten, s így kiszűrtük a személyiségjogi buktatókat, nem készült felvétel olyan emberrel, aki ne vállalná cigányságát. Azokban a településekben, ahol nem működik kisebbségi önkormányzat, ott vagy a civil szervezeteket kerestük meg, vagy a szomszédos település önkormányzata kérte meg együttműködésre az érintetteket. E módszerrel azonban az a probléma merül fel, hogy nem reprezentatív a minta. Esetünkben alkalmazható volt a módszer, hiszen célunk az volt, hogy olyan pályakezdő munkanélkülieket találjunk, akik cigány származásúak, de koránt sem jutottunk el a teljes érintett népességhez.

Azok a definíciós kísérletek, amelyek figyelmen kívül hagyják a többségi társadalommal kialakult viszonyrendszert és a cigány társadalom belső sajátosságaiban vélik megtalálni az annak minden tagjára érvényes kritériumot, többnyire vagy erősen leszűkítik a fogalom érvényességi körét, vagy általános érvényűnek tüntetnek fel olyan vonásokat, amelyek csak a cigányság egyes csoportjaira érvényesek. (.HAVAS G. 1999) ld. anyanyelv, nemzetiség. TÖRZSÖK Judit (1998) szerint a meghatározás nem pusztán eszköz a további kutatáshoz, hanem cél is egyben, hiszen a kutatás maga nagyrészt válaszadás, hogy "mitől cigány a cigány".

A dolgozat a fent vázolt definíciós akadályokat úgy igyekszik kiküszöbölni, hogy mivel már elvégzett kutatások anyagára épül – legyenek azok a szerző munkái, vagy más kutatók adatai – e hivatkozott tanulmányok már több-kevesebb sikerrel megoldották a vizsgált csoport lehatárolását, adataikat az adott felmérés által alkalmazott módszer előnyeit, vagy hátrányait figyelembe véve kell kezelni.